

DANMARKSHISTORIEN.DK'S E-BØGER

Adelsvælden 1536-1660

Forfatter: Carsten Porskrog Rasmussen
og danmarkshistorien.dk

danmarkshistorien.dk

 AARHUS
UNIVERSITET

Adelsvælden

1536-1660

Forfatter: Carsten Porskrog Rasmussen og danmarkshistorien.dk

Denne interaktive e-bog er en del af en serie på i alt 12 e-bøger, der omhandler Danmarks historie fra vikingetiden og frem til i dag. Bogen her handler om perioden fra reformationen i 1536 frem til enevældens indførelse i 1660. Ud over at læse om selve perioden kan du finde billeder, video og historiske kilder og teste din viden i en quiz. Afslutningsvis finder du en liste med forslag til videre læsning om emnet.

Alle 12 bøger i serien udgives af formidlingsprojektet danmarkshistorien.dk, der hører under Institut for Kultur og Samfund ved Aarhus Universitet, og er udarbejdet på baggrund af materiale fra hjemmesiden.

© 2014 Forfatteren og danmarkshistorien.dk, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet.

Redaktion: Lene Elmegaard Bladt, knowMore.

Udgivet med støtte fra Dronning Margrethes og Prins Henriks Fond.

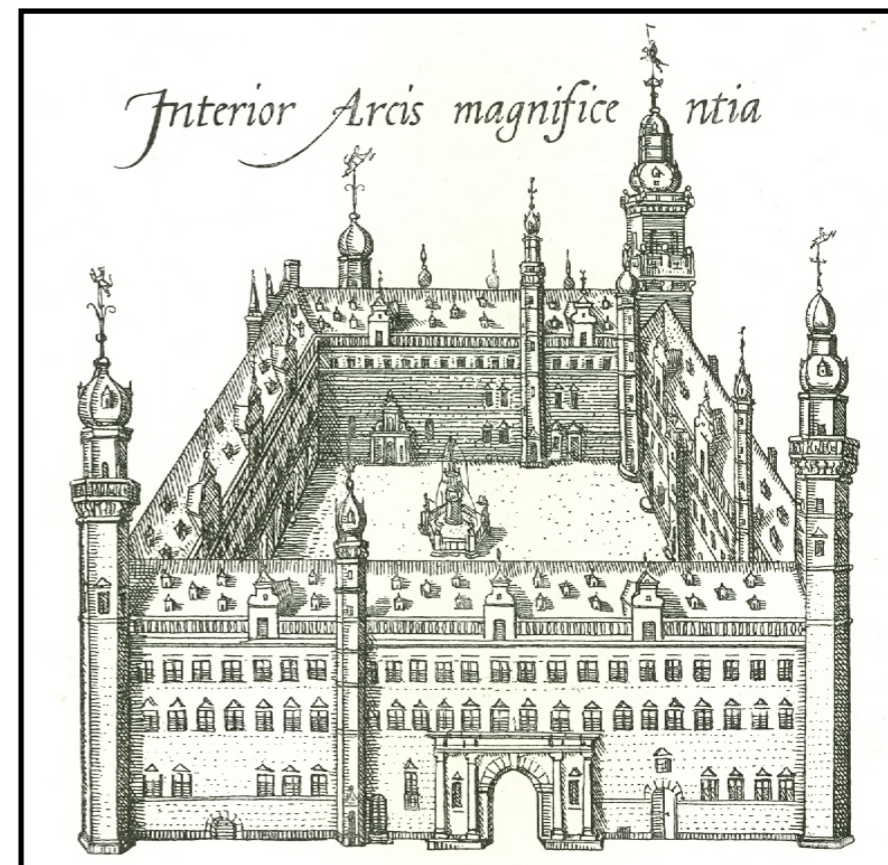
ISBN: 978-87-995547-8-2

Indledning

Perioden 1536-1660 afgrænses af Reformationen i begyndelsen og enevældens indførelse i slutningen, altså af to af de vigtigste politiske begivenheder i landets historie. Perioden omtales ofte som 'adelsvælden', fordi det var en periode, hvor adelen havde stor politisk og økonomisk magt, og fordi der ikke var andre væsentlige politiske magtgrupper end adel og konge. Betegnelsen overskygger dog, at perioden i mindst lige så høj grad var præget af en stadig stærkere kongemagt, og perioden slutter med, at adelen mistede sin magt ved enevældens indførelse.

Centralt i periodens historie står også de mange krige med især Sverige, som gik ind i en ny fase efter Reformationen. Gennem første halvdel af 1600-tallet blev Sverige stadig stærkere, så perioden endte med en dansk katastrofe, som dog mere dannede et vendepunkt end et slutpunkt for svenskekrigene.

Under adelsvælden kom renæssancekulturen til Danmark, hvor Kronborg Slot blev opført af Frederik 2. som det første renæssanceslot

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

Kongens riger og lande

Kongeriget Danmark indgik i et større monarki sammen med andre riger og lande. Ordet 'Danmark' kunne i perioden både betegne kongeriget Danmark i snæver forstand og hele det monarki, den danske konge herskede over. Det sidste gælder især i internationale sammenhænge. Sverige var definitivt trådt ud af Kalmarunionen i årene op til 1536. Tilbage var kongerigerne Danmark og Norge, hertugdømmerne Slesvig og Holsten og de såkaldte bilande, som alle var samlet under den danske konge.

Selve kongeriget Danmark omfattede det nuværende Danmark inklusive Skåne, Halland og Blekinge (frem til 1658), men eksklusive Sønderjylland. Vi kender ikke folketallet, men man har skønnet, at det voksede fra ca. 600.000 i 1536 til ca. 800.000 i 1658 (før tabet af de skånske landsdele). Disse og alle andre folketal fra perioden må dog tages med store forbehold.

Kongeriget Norge var formelt næstvigtigste del af det samlede monarki. Det omfattede ud over det nuværende Norge også de i dag svenske provinser Bohuslen, Jämtland og Härjedalen. Norge var i 1536 et uhyre tyndt befolket land med måske kun 300.000 indbyggere. Væksten i befolkningen var dog endnu kraftigere end i Danmark, og ved 1658 har folketallet snarere nærmet sig 600.000.

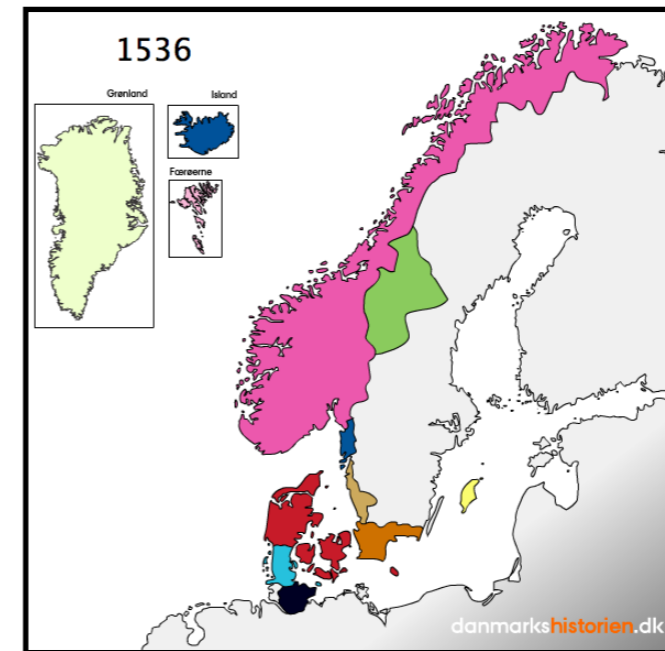
I 1536 herskede den danske konge også i hertugdømmerne Slesvig og Holsten (men som hertug og ikke som konge). De var principielt to forskellige hertugdømmer med hver sin grundlæggende lovgivning. Holsten var medlem af Det Tysk-Romerske Rige, men det var Slesvig ikke. På de fleste punkter blev de to hertugdømmer dog betragtet som en enhed, benævnt hertugdømmerne eller fyrstendømmerne. Hertugdømmernes folketal ved 1536 er anslået til 3-400.000, og man regner med en vækst til 5-600.000 i 1658.

Til disse tre hoveddele kom nogle såkaldte "bilande". Færøerne og Island var fra gammel tid norske bilande. Det vil sige, at de hørte under den norske konges suverænitet, men havde betydelige indre særtræk i lovgivning m.v. Efter 1536 blev disse områder gradvis knyttet mere direkte til centralstyret i København og mistede dermed meget af tilknytningen til Norge. Gotland havde en tilsvarende status i forhold til Danmark. Fra 1573 kom øen Øsel ud for Estland til som en slags dansk biland, men stadig med helt selvstændig lovgivning og særlige administrative forhold.

Endelig begyndte Danmark i løbet af perioden så småt at få kolonier. I 1620 nåede en dansk flåde Indien, hvor det lykkedes at etablere et støttepunkt ved den lille by Trankebar. I 1658 erobrede danske tropper et fort på Guldkysten i det nuværende Ghana, hvorved den danske koloni i Afrika var grundlagt.

Tilkomsten af Øsel og de første kolonier var forholdsvis mindre forandringer i monarkiets udstrækning. Til gengæld skete der sidst i perioden – i årene 1645-60 – afgørende forskydninger i grænserne for monarkiets hoveddele. I både 1645 og 1658 blev større områder afstået til Sverige. I 1660 fik Danmark og Norge lidt af

det tabte tilbage, men trods det betegner 1645-58 den vigtigste og mest varige grænseforskydning mellem de nordiske lande siden vikingetiden.

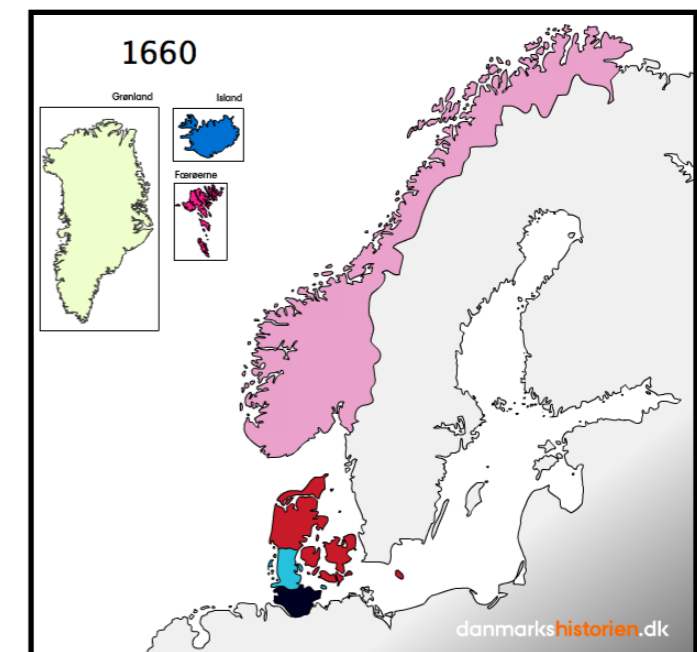

De danske riger og lande i 1536

Fra danmarkshistorien.dk

De danske riger og lande ved enevældens begyndelse i 1660

Fra danmarkshistorien.dk

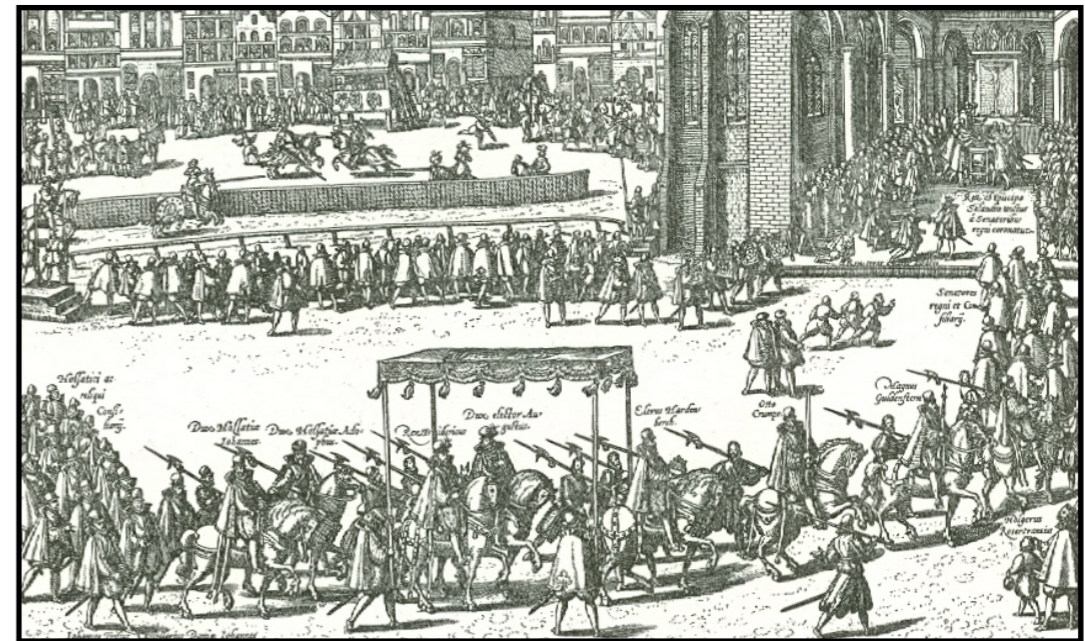

Kongerne

Kongens person samlede hele monarkiet. Kun han havde magt i både kongerigerne og hertugdømmerne, han var i sin person den daglige regering, og det at have samme regent var væsentligt for at binde danske, norske og holstenske indbyggere sammen.

Med afslutningen af Grevens Fejde i 1536 kunne Christian 3. sætte sig sikkert i tronstolen. Han havde vundet borgerkrigen i Danmark, og med Reformationen havde han styrket kongemagten afgørende. Hertugdømmerne havde han haft kontrol med, før han blev dansk konge. 1536-37 sikrede han sig også kontrol med Norge. Kun på Island varede det længere, før han fik sikret sin magt. Christian 3.s største projekt var Reformationen, og han forblev stærkt optaget af religiøse spørgsmål. Han var personligt from, og hoffet var i hans tid præget af et forholdsvis stilfærdigt og kristeligt liv, selv om der blev bygget nye slotte.

Da Christian 3. døde i 1559, var tronfølgen for længst sikret. Danmark var ganske vist et valgrige, men kongen havde allerede 1536 fået valgt sin ældste søn, Frederik, som tronfølger.

Frederik 2.s kroning i København 1559

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

Han indgik efter faderens død en håndfæstning, hvor han sædvanen tro garanterede adelens privilegier og

lovede at styre rigerne sammen med den. Hvor faderen først og fremmest var reformationskongen, var Frederik 2. i højere grad en renæssancekonge. Han dyrkede især i sine unge år krig og jagt, og han søgte at give det danske hof noget af den nye pragt, der var blevet moderne i udlandet. Kronborg blev det fornemste udtryk for det.

Frederik 2. døde i 1588. Atter var tronfølgen for længst på plads, da den ældste søn, Christian, var valgt, og håndfæstningen blev identisk med faderens. Men Christian 4. var kun ti år, da faderen døde. Som midlertidig regering indsattes et råd af fire adelsmænd, der fungerede til 1596, hvor kongen selv overtog magten. I hertugdømmerne havde Christian dog selv overtaget styret allerede i 1593. Christian 4. kom således til magten i en ung alder, og da han blev forholdsvis gammel, var han med en regeringsperiode på 52 år konge usædvanligt længe. I sine tidlige år havde han mange penge, og det gav ham råd til at gøre hoffet endnu mere prægtigt end i faderens tid og bygge i stor stil - bl.a. Frederiksborg Slot. Kongens virkestrang fandt dog også udtryk i anlæggelse af byer og fæstninger,

forsøg på at fremme handel og industri og i det hele taget en aktiv politik på mange felter.

Da Christian 4. døde i 1648, var hans ældste søn og udpegede tronfølger, den "udvalgte prins" Christian, død kort forinden. Der var derfor ikke nogen tronfølger klar. Rigsrådet valgte kongens eneste tilbageværende ægtefødte søn, Frederik, men tvang ham til at underskrive en stram håndfæstning. Tolv år senere blev Frederik 3. dog i stand til at indføre enevælden og dermed frigøre sig helt fra håndfæstningen.

Adelen og standssamfundet

Reformationen afskaffede ikke standssamfundet. I princippet arbejdede man stadig med fire stænder, men gejstligheden var holdt op med at have nogen videre politisk betydning. Bønderne var nu som før langt de fleste, men først og fremmest karakteriseret ved ikke at have privilegier. Byernes borgere havde eneret på handel og håndværk og levede efter særlige love og regler, og deres ledere havde magt lokalt. Men virkelig herrestand med politisk magt på rigsniveau var nu kun én stand: Adelen.

Den danske adel var fåtallig. Omkring 1540 omfattede den måske et par tusinde personer, og godt hundrede år senere var den nede på omkring 1.700 mennesker – et par promille af hele befolkningen. Det var efter europæiske forhold usædvanligt få, og det betød, at den danske adel stort set kun bestod af godsejere. Nok var ikke alle lige rige, men der var ikke mange fattige adelige i Danmark.

Den danske adel var i princippet lukket. Kongen kunne kun adle personer med rigsrådets tilladelse, og børn af et ægteskab mellem en adelig og en ikke-adelig blev ikke adelige. I praksis var det ikke helt så fast, men en stor del af nytilgangen kom i form af udenlandske adelige, der fik embede i Danmark, blev gift ind i den danske adel og dermed blev regnet for en del af den.

Politisk stod adelen stærkt. Adelen havde eneret på at sidde i rigsrådet og på de magtfulde og indtægtsgivende poster som lensmænd rundt om i riget, der forestod lokalforvaltningen, administrerede krongodset og var kommandanter på slottene. Adelen havde i princippet også sin gamle militære rolle. I krigstid var adelen forpligtet til at stille rytteri, som nu blev reorganiseret som den såkaldte rostjeneste, der talte 1.200 ryttere – dele af adelen selv og nogle af deres mest betroede folk. Derudover indtog adelige ledende poster i flåden og normalt også ledende poster i hæren,

når der altså var en hær. Til gengæld for det nød adelen – i princippet – skattefrihed. Reelt hændte det dog ikke så sjældent, at adelen alligevel måtte acceptere at punge ud.

Norge havde kun en ganske lille adel, og efter 1536 havde den ikke en selvstændig status, men var i princippet bare en del af den danske adel. Der blev dog holdt særlige adelsmøder i Norge, men mange af de højeste embeder blev besat med danske. Derimod havde hertugdømmerne en talstærk og rig adel, der i princippet havde monopol på de mægtigste embeder her, og som havde indflydelse gennem landdagen. Den bevarede en stærk magt over sine godser, men mistede ellers politisk magt i løbet af perioden.

Rosenholm Slot på Djursland. Siden grundlæggelsen i 1559 har Rosenholm været ejet af adelsslægten Rosenkrantz – en af de ældste adelsslægter i Danmark

Foto: Wikimedia Commons

*Rosenholm
Slot set fra
sydøst*

*Foto:
Wikimedia
Commons*

Det danske landbosamfund 1536-1660

Fra 1349 og frem blev Danmark ramt af gentagne pestepidemier. Dette medførte i første omgang en voldsom mangel på arbejdskraft til at holde produktionsapparatet i gang. Resultatet blev store omlægninger af driftssystemet på landet og store sociale forskydninger.

Danmark var i perioden både et bondeland og et godsland. Mindst 80 % af befolkningen boede på landet, og de fleste var helt eller delvis beskæftiget ved landbruget. Det meste af jorden blev drevet under ca. 75.000 bondegårde, dvs. gårde som var store nok til, at en familie kunne leve af dem, men ikke større end at familien kunne drive gården alene eller sammen med ganske få tjenestefolk.

Omkring 1536 passede antallet af gårde nogenlunde til befolkningens størrelse, så der var gårde til det store flertal af familierne på landet. I løbet af perioden steg befolkningen ret markant. I Midt- og Vestjylland

gennemførte man ofte uformelle delinger af gårdene, men i resten af landet var hovedreglen, at gårdene forblev udelte. I stedet blev der bygget huse med ganske lidt eller slet ingen jord til den voksende befolkning. Bondestanden blev på den måde i praksis delt i to sociale lag: for det første de egentlige bønder eller gårdmænd, og for det andet husmændene, som betegnede alle, der boede i et hus, uanset hvad de levede af. Endnu i 1660 var gårdmændene dog klart i flertal.

Over det meste af landet boede bønderne i landsbyer. Hver bonde havde sine egne marker, men de var spredt i mange stykker rundt om landsbyen. Derfor måtte arbejdet koordineres, så man kunne komme til for hinanden, og alle måtte dyrke det samme på samme tid i samme dele af bymarken. Det blev reguleret gennem landsbyfællesskabet, hvor alle gårdmænd mødte på et bystævne og traf de nødvendige beslutninger. Landsbyens kvæg græssede

sammen, men antallet af dyr, hver bonde måtte sætte på græs, var reguleret i forhold til, hvor meget jord han havde. Noget tyder på, at landsbyfællesskabet netop i denne periode blev endnu fastere - bl.a. som reaktion på den øgede befolknings pres på naturens ressourcer.

Mens Danmark således var et bondeland, var det også samtidig et godsland, idet de fleste bønder ikke ejede deres gårde selv, men var fæstebønder under en adelsmand, kongen eller en kirkelig institution. Efter Grevens Fejde blev en del jyske selvejerbønder gjort til fæstere, så antallet af selvejere, det vil sige bønder der ejede deres gård selv, nu var under 10 % på landsplan. Andelen af selvejere faldt til omkring 6 % i 1651. Ellers var det vigtigste resultat af Reformationen, at kongen overtog kirkens gods, så kongen herefter var godsejer for ca. halvdelen af landets fæstebønder, mens de fleste andre hørte under adelige godsejere.

Fæstebønderne betalte faste årlige afgifter, landgilde, til deres godsejer. De var også forpligtede til at arbejde for godsejeren, dvs. til at gøre hoveri. En del bønder - især på krongodset - betalte dog penge i stedet. Samtidig var godsejeren bøndernes 'herskab'. Det betød bl.a., at godsejeren havde såkaldt hals- og håndsret (politi- og

straffemyndighed) over sine bønder. Han skulle derfor opretholde lov og orden blandt dem, men han skulle også beskytte dem mod krav og overgreb fra udenforstående.

Godsejerne havde deres egne gårde, herregårde eller hovedgårde, som de drev for egen regning, men i høj grad ved hjælp af bøndernes hoveri. Endnu midt i 1500-tallet var hovedgårdene dog ofte ret små og hoveriet moderat.

Det meste af perioden var gunstig for både godsejere og bønder. Frem til omkring 1640 var priserne på landbrugsvarer stigende, og dansk landbrug havde en blomstrende eksport af korn og stude. Bondegårdene var så store, at bønderne havde korn eller andre produkter at sælge, og godsejerne fik korn både fra deres egne marker og som landgilde fra bønderne. Studene blev fedet op på bondegårdene de første tre-fire år, men blev så i reglen solgt til godsejerne, der gav dem et kraftigt foder det sidste år, før de blev solgt til eksport og vandrede sydpå.

Fra slutningen af 1500-tallet begyndte godsejerne at gøre herregårdsmarkerne større og pålægge bønderne

mere hoveri. Det betød et øget pres på bønderne, som dog modsvares af, at landgilden ikke blev forhøjet, selv om tiderne var gode. Det var først, da staten også begyndte at kræve stigende skatter midt i 1600-tallet, at bøndernes vilkår for alvor begyndte at forværres.

Landbruget var også dominerende i de andre dele af monarkiet, men på en lidt anden måde. I Norge var det store flertal af indbyggerne ganske vist bønder, men der var ikke noget videre overskud af landbrugsvarer, og man importerede endda korn. Derimod havde Norge en betydelig eksport af fisk, og i løbet af perioden fik Norge en blomstrende eksport af tømmer, som fik stor økonomisk betydning også for staten, da der blev lagt told på den. De fleste norske bønder var fæstere, men godserne betød ikke meget, og godsejerne havde mindre magt over bønderne end i Danmark.

Hertugdømmerne var derimod præget af store indre kontraster. Visse egne var præget af frie bønder og en blomstrende økonomi med speciale i produkter som hvede og ost. Desuden hørte en større andel af bønderne under kongen eller hertugen end i kongeriget Danmark, og disse bønder havde friere vilkår end bønderne på adelsgodset. Adelen stod især stærkt i den

østlige del, og her var der til gengæld godser med meget store herregårde, som blev drevet ved tungt hoveri af bønderne. Her havde godsejerne mere magt over bønderne end andre steder i monarkiet, idet bønderne var underkastet såkaldt livegenskab, som bl.a. betød, at både mænd og kvinder i princippet var bundet til at blive på samme gods hele livet.

Byer og borgere

I middelalderen var der opstået et ganske stort antal byer, så der kun var få steder i landet, hvor der var over 20 kilometer til en købstad. Der kom næsten ingen nye byer i perioden. I virkeligheden var der snarere flere byer, end der var økonomisk grundlag for. Mange af de mindre byer kæmpede en hård kamp for at få nabolagets bønder til at handle der. Bønderne var ganske vist forpligtede til at købe og sælge i købstaden, men reglerne blev ikke altid overholdt. Godsejerne måtte handle, hvor de ville.

Samlet var perioden dog en blomstringstid for de danske købstæder, især de lidt større. Omegnens bønder og godsejere havde ikke bare landbrugsvarer at sælge, men de var også gode kunder hos købmænd og håndværkere i købstæderne. Der var efterspørgsel efter luksusvarer, og en række større byer havde håndværkere, der kunne tilfredsstille mange ønsker. Først og fremmest fik de store byer, især København og Malmø, men også byer som Århus, Odense, Aalborg og

Ribe, en overklasse af købmænd, der drev både eksport og import i stor stil. Kort før 1660 havde en række byer også fået en ganske pæn handelsflåde.

Trods denne blomstring lod det sig ikke skjule, at Danmarks rolle i den europæiske økonomi først og fremmest var at levere fødevarer til de mere udviklede områder, især Nederlandene, dvs. det nuværende Holland og Belgien. Især Christian 4. søgte bevidst at styrke Danmarks placering inden for de mere moderne økonomiske områder. Den vigtigste forarbejdede importvare var tekstiler. Her søgte kongen - i overensstemmelse med datidens merkantilistiske tankegang - at fremme en dansk produktion. Et vigtigt initiativ var oprettelsen af Tugthuset og siden af Børnehuset, hvor tiggere og forældreløse børn skulle producere tekstiler i stor stil. I 1620 og 1621 oprettedes desuden hhv. Klædekompaniet og Silkekompaniet, som skulle stå for tekstilproduktion. Alle disse

virksomheder havde dog svært ved at konkurrere med udlandet.

Et andet økonomisk område, som kongen søgte at fremme, var den gryende handel på fjerne egne. Danmark havde en fordel i kraft af den politiske kontrol med områder langt mod nord, der forsynede Europa med visse specielle produkter. Fra 1602 fik købmænd i København, Malmø og Helsingør eneret på handelen på Island, og fra 1619 oprettedes et egentligt kompagni efter den nye hollandske model som aktieselskab.

Kongens ambitioner gik endnu videre. Handelen på Asien var én af spydspidserne for lande som Nederlandene, England og Portugal. I 1616 oprettedes et dansk ostindisk kompagni, som bl.a. kongen selv investerede store penge i. Det lykkedes at få en flåde til Indien og få etableret en dansk koloni, Trankebar, i 1620. Økonomisk blev kompagniet dog en fiasko. Først i 1700-tallet fik Danmark en væsentlig handel på Asien.

Derimod lykkedes det i perioden at få gang i et vist mål af minedrift i Norge. Konkurrere med Sverige kunne man ikke, men jernværker og enkelte kobber- og

sølvminer betød dog, at den norske økonomi også var i fremgang på dette felt. I øvrigt havde Norge kun få byer, men de vigtigste - Bergen, Oslo (fra 1624 Christiania) og Trondheim - var til gengæld ret store. Bybefolkningens andel af den samlede befolkning var dog lav. I hertugdømmerne, hvor byerne som regel var større end danske provinsbyer, betød de mere.

Forordning om tugt- og børnehuset i København 1621

I 1605 grundlagde Christian 4. tugt- og børnehuset i København, hvor løsgængere, tiggere og forældreløse blev samlet. Institutionen tjente som et vigtigt led i kongens bestræbelser på at skabe en produktion af tekstiler, som kunne konkurrere med de importerede. Det lykkedes dog ikke at skabe en konkurrencedygtig produktion, og produktionen led under, at den vigtigste råvare, groft uld, måtte importeres fra udlandet. Tugt- og børnehuset producerede hovedsageligt uniformer til hæren og flåden.

Efter en pestepidemi udsendte Christian 4. i året 1621 en forordning, hvorefter institutionen blev opdelt i et

regulært tugthus og et børnehus med et mere pædagogisk sigte. Børnene fik begrænset boglig uddannelse, og fra deres 12. leveår kom de i lære bl.a. i tekstilproduktionens håndværk. Forordningen opstillede klare retningslinjer for institutionens rammer og den daglige drift:

- rentemesteren (forvalteren) havde det overordnede opsynsansvar, mens fogeden stod for den daglige drift*
- fogedens pligter var at holde orden, holde stedet rent, sikre bespisningen og beklædning af de indsatte, undgå svind (holde vinduer og porte låst), holde opsyn med indsatte, ansatte og produktionen samt at straffe ved udeblivelse eller hvis produktionen ikke levede op til de fastsatte rammer*
- præstens prædiken og børnenes undervisning*
- skriverens ansvar med at holde regnskab med inventar, fremskaffelse af nyt inventar og materialer til produktionen af tekstiler*
- arbejds- og læretider*
- kostens sammensætning.*

På de næste sider følger et uddrag af forordningen. Hele forordningen kan findes på danmarkshistorien.dk.

[Forordning] om tugt- og børnehuset i København, hvorefter rentemester Kristoffer Urne skal lade forholde der.

1. Forbemelte vor rentemester skal hver dag eller hver anden dag i det ringeste besøge samme vort tugthus och tilholde enhver i sin sted efterskrefne voris for ordning udi alle sine ord, puncter och artickeler uden nogen undskyldning at efterkomme.

2. Fogden Christen Jensøn eller hvem i hans sted kommendis vorder, skal vere tro och flittig och aarlig och sildig med tilsium ufortreden sielf morgen och aften och ellers om dagen alle gaarder, hemmeligheder, arbeide och sengekammer, siugestufver, køcken och andre lossementer[1] ofverse, at det gaaer skickelig til och de holdis dagligen rene oeh feigede, at der røgis[2] i kammersene, och at tag, dørre, laase oeh vinduer ved mact ere, der nest och at i siugestufverne er dend tilbørlig røgt, spisen och varetegt och de, til pas ere, kledis, spisis och arbeide, som anordnit er eller vorder. [...]

10. Børnene skulle tilholdis, at de icke predicken eller saadanne deris timer forsømmer, der nest och at de deris sedvaanlige bøner och sange aften och morgen til och fra bords holder, och skal da presten och fogeden,

under tiden den ene, under tiden den anden, verre til stede det meste, mueligt er.

11. Badskeren[3] skal hver morgen 6 slet besøge husit, saa och ellers, naer fornøden giøris, och de siuge curere efter, som hannom befalis af medico[4], som paa tuchhuset er bestillet, hvilken medicus och de siuge skal besøge och al ting anordne, som fornøden giøris, saa och achte deris spise, at dennom dend gifvis, enhver tiener. De sunde skal badskeren efter medici anordnung och lade deris varetægt vederfare med klippen, laden[5], toen[6], baden nogle gange om maaneden, och at saadant forrettis, skal fogeden vel gifve agt paa, saa och at icke for mange paa hinanden i it kammer indjagis.

12. Skrifveren skal hafve alt husis boeskab, vefve[7], redskab och alt inventarium i regenskab, saa vel det gamle som det, nyt tilgiøris, och saa fremt nogit der af forkommer, svare der til.

13. Samme skrifver skal och tage i andtvord[8] hør, hamp, blaar, spunden och uspunden, saa och til vefveren lefvere och fra hannom det, vefvit er, anamme[9], saa vel som til tugthuskvinderne, hvis de spinde, och i lige maade fra dennom anamme; dog skal fogden hafve indseende, at enhver giør sit tal, eller och

straffis derforre med afkortning i deris proviant och ellers paa kroppen, saa fremt deris ladhed eller motville saadant foraarsager. Dog naer de straffis med proviantens afkortning, da skal dennom gifvis saa megit, som de til lifsophold behøfver. [...] Och skal samme skrifver i dage- och ugetal antegne, hvad enhver lefveris och fra sig igien lefverer saa vel belangende spind som alt andet, hvis i tugthuset giøris, inted undertagen, och hver uge lefvere vor rentemestere fortegnelse der paa, at der af kand erfaris, om arbeidet drifvis, som det sig bør. [...]

21. Mesterne, karle och kvinderne skal vere til stede fra fem til ti formiddag och fra tolf til femb eftermiddag. [...]

28. Fogden skal lade holde goed justicie i børnehuset saa vel som i tuchthuset, saa ingen svergen, banden, motvilge eller ladhed forbigaaer, hvor ringe den och er, at den jo vorder straffit efter, som den er til, och at ingen heller ubilligen[10] straffis, saa fremt fogden sielf icke derforre vil staa til rette. De motvillige kunde och straffis med deris kostis forringning och arbeidis formering, som dennom forleggis, och de, i tuchthuset ere, med deris fengsels forlængelse paa nogle aar; och saa fremt rasphuset[11] blifver brugt, da kunde

raspernis motvilge straffis med jern, fengsel, vand och brøed efter, som deris forseelse befindis, om hvilkis arbeide och da videre befaling ske skal. Skal nogen straffis paa kroppen eller med ris, da kand saadantgiøris af de, der inde ere, udi fogdens, kvindens [och] mesteris nerverelse [och] opsigt efter, som fremdelis der om kand befalis. [...]

30. Børne- och tuethusis spiseordning.

S ø n d a g til middag: flek, kaal; til aften: kiød, grøed.

Mandag til middag: islandsfisk, kaal; til aften: sild, grød

Ti s d a g til middag: kiød, kaael; til aften: smør och ost, grøed.

O n s d a g til middag: bergesfisk[12], kaael; til aften: smør och ost, grøed.

Torsdag til middag: kiød, kaael; til aften: sild, grøed.

F r e d a g til middag: sild, kaal; til aften: smør och ost, grøed.

L ø f v e r d a g til middag: islandsfisk, kaal; til smør och ost, grøed. [...]

[1] Lossement: rum, værelse.

[2] Røgis: passes, holdes i stand.

[3] Badsker: bartskærer (barber og læge).

[4] Medicus: læge.

[5] Laden: åreladning.

[6] To: vaske.

[7] Vefve: væve.

[8] Tage i andtvord: udlevere.

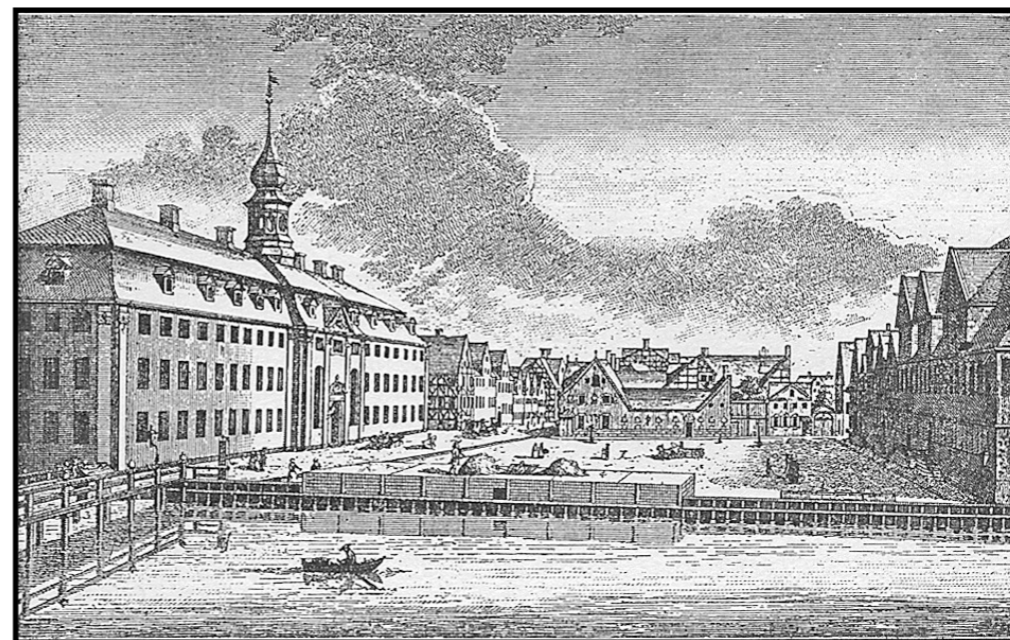
[9] Anamme: modtage.

[10] Ubilligen: uretfærdigt.

[11] Rasphuset var en del af Tugt-, Rasp- og Forbedringshuset på Christianshavn. De farligste mandlige kriminelle blev sat til at raspe, dvs. findele og udvinde farvepulver fra træ indeholdende farvestoffer. Arbejdet var anstrengende og livsfarligt.

[12] Bergesfisk: Bergens-fisk; torsk, der er tørret, og senere udvandes.

Kildens oprindelse: Corpus constitutionum Daniæ: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende, bd. 3 (1891), s. 713ff.

Tugt- og Børnehuset på Christianshavns Torv på et stik fra 1700-tallet. Fra Wikimedia Commons

Levevilkår

Hele befolkningen levede under det vilkår, at sygdomme kunne ramme enhver når som helst. Børnedødeligheden var høj - også blandt de mere velstillede. Seks af Christian 4.s 21 børn døde, før de fyldte tre år. Havde man overlevet de første barneår, steg overlevelseschancerne. Epidemier tog deres told, men til omkring 1650 var de dog hverken flere eller værre, end at befolkningstallet steg. Til gengæld blev landet ramt af uhyggelige sygdomsepidemier i 1650'erne. I begyndelsen af årtiet blev Sjælland hårdt ramt, men endnu værre gik det, da en epidemi ramte det sydlige Jylland 1658-59. I de værst ramte sogne omkring Kongeåen synes over halvdelen af befolkningen at være døde, og fra Flensborg i syd til Horsens i nord døde formentlig et sted mellem en femtedel og en tredjedel af befolkningen.

Frem til omkring 1640 synes levevilkårene dog i øvrigt at have været ganske gode og endda i fremgang for det meste af befolkningen. De almindelige danske bønders

gårde var så store, at de kunne brødføde familien, betale afgifter til godsejer og kirke og herudover producere et overskud, der kunne sælges. De stigende priser på fødevarer betød, at bønderne fik stadig flere penge for deres varer. Det almindelige bondeliv var stadig på mange måder hårdt, og det var ikke præget af stor luksus, men det var dog ret almindeligt, at der var råd til noget, der rakte ud over det helt nødvendige for at opretholde livet. Danske bønder købte i et vist omfang importeret tøj og importerede fødevarer, og det var ikke enestående at finde genstande af sølv og tin i bondehjem omkring 1640.

Udviklingen havde dog sine tabere. Den voksende husmandsbefolkning skulle købe fødevarer eller opnå dem som modydelse for arbejde for bønderne. De oplevede, at arbejdslønnen haltede efter fødevarepriserne. Det er uklart, hvor meget husmændene mærkede det, da mange af dem trods alt havde en stump jord og ret til at græsse en ko eller to,

men i hvert fald mærkede de ikke meget til de gode tider. I år, hvor høsten var dårlig og priserne var høje, lød der klager over, at mange sultede rundt om i landet.

En mindre del af befolkningen faldt helt igennem og blev til et omstrejfende proletariat af tiggere. Nogle historikere har ment, at det var helt op til 10 % af befolkningen, men det er nok for højt sat. Men problemet eksisterede. Kongen og hans rådgivere søgte at reducere det gennem en række initiativer. Man skelnede mellem de værdigt trængende, som især var de syge og de handicappede, som befolkningen blev pålagt at støtte ved almisser, og så de uværdigt trængende, som var i stand til at arbejde. De sidste skulle enten jages bort eller sættes i arbejde - bl.a. gennem Tugt- og Børnehuset.

Det omstrejfende proletariat forblev en relativt lille gruppe, men mod slutningen af perioden blev levevilkårene generelt dårligere for en stor del af befolkningen. Der er flere forklaringer.

Landbrugspriserne blev lavere fra 1640'erne, og samtidig ser det ud til, at klimaet blev lidt værre. Trods lavere indtægter skulle bønderne betale øgede skatter.

Særligt hårde var vilkårene for befolkningen i de perioder, hvor dele af landet var besat af fremmede tropper. Det betød plyndringer, voldtægt og andre overgreb, men først og fremmest krævede besættelsesmagten fra 1620'erne og frem såkaldte kontributioner, dvs. en slags skat, som var langt højere, end hvad bønderne var vant til at betale. Krigene i 1620'erne og 1640'erne ramte Jylland og hertugdømmerne hårdt, men første gang kunne bønderne tære på reserver, og anden gang klarede de sig stadig nogenlunde. Derimod betød krigene i 1650'erne mere varig økonomisk nedgang.

Kirkepolitik og moralpolitik

Kirkelige spørgsmål havde i høj grad været med til at sætte landet i brand i 1530'erne. Da Christian 3. havde vundet borgerkrigen i 1536, gjaldt det om at få gennemført de kirkelige ændringer, kongen og kredsen omkring ham ønskede. Hermed ville man også sikre sig kontrol med de religiøse bevægelser i folket, som ville kunne true kongemagten og samfundets politiske stabilitet, hvis de fik lov til at udvikle sig ukontrolleret.

På det store stændermøde i København i 1536 blev der truffet en række afgørende kirkepolitiske beslutninger. Bisperne fik skylden for de forudgående års borgerkrig, og det blev besluttet, at klostrene skulle nedlægges, bispers og klostres gods lægges ind under kronen, og at der skulle indføres luthersk teologi. Dermed var de store linjer lagt fast. Men der stod endnu meget tilbage med at føre Reformationen ud i praksis.

Allerede i 1537 udsendtes kirkeordinansen, der blev en slags grundlov for den nye lutherske kirke. Klostrene blev lukket, men ellers opretholdtes den kirkelige organisation med bisper (som dog de første år kaldtes superintendent), domkapitler, provster og sognepræster. Kirken blev imidlertid nu en fyrstekirke med kongen som overhoved.

Sognepræsterne blev styrket og dannede endnu mere end før rygraden i kirken. De steder, hvor klostre havde siddet på præsteembederne og ladet vikarer udfylde dem, blev der nu indsat normale sognepræster. Man søgte også at forbedre uddannelsen af de kommende præster, og bisperne skulle holde tilsyn med præsterne gennem hyppige kontrolbesøg, såkaldte visitatser. Bisperne var efter Reformationen kun i ringe grad politikere og godsejere og koncentrerede sig nu mere om det teologiske.

Omvendt greb kirkelige spørgsmål ind i store dele af hverdagen. Religionen var stadig en helt grundlæggende verdensforståelse, som også kunne forklare jordiske begivenheder som sygdom og død, og lovgivningen tog i høj grad hensyn til, hvad der stod i Bibelen. At kirken nu kom ind under kongen, betød, at kongen blandede sig langt mere i en række sociale og moralske samfundsspørgsmål, som før havde været kirkens anliggende. Under Christian 3. blev en mindre del af de konfiskerede kirkelige ejendomme anvendt til at finansiere såkaldte hospitaler, som var en slags fattig- og alderdomsstiftelser.

Den danske regering var under Christian 3. og Frederik 2. optaget af at lede de store kirkelige bevægelser fra reformationsårene ind i en reguleret luthersk fyrstekirke, og man bekæmpede tilløb til sekter og katolicisme. Ret hurtigt fik regeringen dog den opfattelse, at de religiøse forhold i Danmark var ret trygge, og man førte en ret tolerant politik. Så tog man sig mindre af, at befolkningens religiøse forståelse ikke altid stemte med, hvad teologerne prædikede. Når bare folk afholdt sig fra alt for åbenlyst katolske ritualer og fra egentlige vækkelsesbevægelser uden om den

etablerede kirke, var man tolerant over for forskelle i kristendomsforståelsen.

Det ændrede sig under Christian 4., hvor den strenge såkaldte lutherske ortodoksi slog igennem, og hvor kongen indledte et moralsk korstog. Det gav sig bl.a. udslag i en bølge af hekseforfølgelser. Både den almindelige befolkning og teologerne var enige om, at man kunne gribe ind i verdens gang ved magi. De var også enige om at straffe sort magi, men kirken ville desuden straffe magi i det hele taget. Hekseforfølgelser havde bredt sig efter Reformationen, men i begyndelsen af 1600-tallet tog de et voldsomt opsving. Så klingede det af, nok også fordi folk blev mere forsigtige med at foretage sig noget, der kunne opfattes som upassende magi. Ved samme tid skete der en stramning af seksuallovgivningen, så der kom strengere regler og skærpede straffe for seksuelle forhold uden for ægteskabet.

Denne moralske lovgivning var styret af en forestilling om, at Gud greb direkte ind i verden og kunne finde på at straffe lande, hvor moralen var i forfald - f.eks. med sygdom og krig. Men den hang også sammen med, at statsmagten efter Reformationen helt generelt blev

mere udfarende og søgte at gribe mere ind i hverdagslivet. Under Christian 4. kom der også en kampagne mod "løsgængere" - dvs. folk, der levede af tiggeri eller i det hele taget ikke havde fast arbejde og bolig. Ét af midlerne blev oprettelsen af Tugt- og Børnehuset i København, hvor løsgængerne skulle sættes ind og forvandles til nyttige samfundsborgere (se side 13-16).

Renæssancekulturen

I middelalderen havde kirken på alle måder været kulturelt førende. Efter Reformationen havde kirken stadig kolossal betydning for udviklingen af en mere omfattende dansk skriftkultur. Bibelen blev udgivet på dansk af Christiern Pedersen, og der kom danske salmebøger. De blev brugt søndag efter søndag i kirker fra Tønder til Nordkap, så deres sprog og indhold kom til at påvirke meget stor dele af befolkningen. I 1600-tallet var salmebøger og nye testamenter almindeligt inventar i borgerhjem, og de fandtes på ikke helt få bondegårde. Også værker som Peder Palladius' visitatsbog eller Hans Tavsens prædikensamling fik betydelig udbredelse. Bogtrykkerkunsten var nu veletableret, så der kunne trykkes oplag på adskillige tusinde af de mest populære værker.

Religiøse genrer spillede en stor rolle blandt det, der blev udgivet, men de stod ikke alene. Fra Italien nåede renæssancekulturen efterhånden til Danmark og

dermed inspirationen fra den klassiske oldtid. En hel række litterære genrer vandt frem. Hans Svaning blev ansat som kongelig historiker med den opgave at skrive en ny danmarkshistorie. Han blev ikke færdig, men i stedet skrev den adelige embedsmand Arild Huitfeldt et monumentalt værk om den danske historie fra kong Dan og frem til Christian 3.s tid.

Renæssancekulturen mærkedes også på andre måder. Før Reformationen var kirkerne de prægtigste byggerier. Med renæssancen blev hoflivet langt mere storslået, og det stillede krav om prægtige rammer. Det første monumentale renæssanceslot var Kronborg, men hovedværket blev Christian 4.s Frederiksborg. Slottet blev overdådigt udsmykket med skulpturer og malerier, ofte med motiver fra den klassiske oldtid. Også adelen byggede i stort tal, og herregårdene blev større og flottere end før. Samtidig vandt portrætkunsten frem, så slotte og herregårde fyldtes

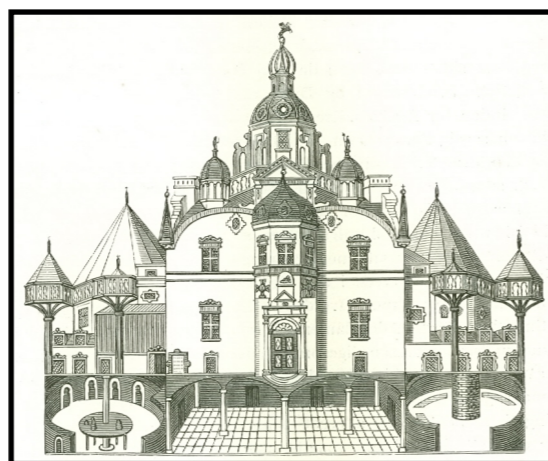
Frederiksborg Slot, opført 1600-1625 under Christian 4.

Foto: Kresten Hartvig Klit, wikipedia.dk

med malede billeder af slægten. Konge og adel havde afløst kirken som kunstnerens vigtigste arbejdsgivere.

En vigtig del af renæssancestrømningerne var en ny interesse for naturvidenskab. I Danmark blev den mest

markante repræsentant adelsmanden Tycho (Tyge) Brahe, der som ung gjorde en vigtig astronomisk opdagelse, og siden med omfattende økonomisk støtte fra Frederik 2. byggede sin tids fineste europæiske observatorium på øen Hven i Øresund.

Tycho Brahes observatorium Uranienborg på Hven

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

Tycho Brahes store kvadrant. Stik fra hans værk fra 1598, *Astronomiae instauratae mechanica*

blandt ganske store dele af befolkningen. Ud over salmebøger, nye testamenter og bønnebøger var det dog andre genrer end hos eliten: Almanakker, små populære historier og lignende.

Den nye hof- og adelskultur betød ikke bare mere kunst og videnskab, men efterhånden også en mere forfinet opførsel. Det tog sin tid. Endnu under Christian 4. var det danske hofliv nok anerkendt for sit musikliv og

Renæssancekulturens fineste udtryk var forbeholdt ret snævre kredse inden for dels hof og adel, dels akademiske cirkler, men dele af den nåede et bredere publikum. Også i borgerhjem og blandt mere velstående bønder kom der nyt og rigere inventar, som var præget af renæssancens formsprog og motiver. Skriftkulturen vandt frem

adelsmændenes dannelse, men også kendt for, at man drak tæt, hvad i hvert fald nogle udenlandske besøgende fandt for groft. Langsomt blev normerne ændret og mere polerede. Samtidig begyndte adelens brug af vold at falde. Adelsmænd var opdraget i en krigerisk selvforståelse, og det var under visse omstændigheder stadig lovligt for adelsmænd at føre private småkrige mod hinanden. Men i løbet af perioden blev normerne fredelige. De private småkrige klingede af, og det blev mindre almindeligt at bruge vold.

I bondebefolkningen var både druk og vold ganske udbredt først i 1600-tallet. Også her peger en del dog på, at brugen af vold faldt gennem 1600-tallet. Staten var med til at søge at dæmpe den private vold gennem straffe og øget overvågning. Til gengæld voksede statens egen voldsmagt og brugen af den.

Film Renæssancen i Danmark

I Danmark kom renæssancekulturen bl.a. til udtryk gennem opførelsen af prægtige slotte som Kronborg og Frederiksborg. I videoen herover kan du høre lektor Carsten Porskrog Rasmussen præsentere en række centrale pointer for forståelsen af begrebet renæssance, og hvordan den nye kultur satte sit præg på Danmark

De første svenskekrige

Før 1536 havde det vigtigste storpolitiske spørgsmål i Norden været, om Sverige skulle være i union med Danmark og Norge eller ej. Efter 1536 var det spørgsmål reelt uaktuelt. Den nye svenske kongeslægt, Vasa-slægten, skabte en stærk kongemagt, så der fra da af var to rivaliserende stater i Norden. De stredes de næste par hundrede år om at være Østersøområdets førende magt, om grænser, toldrettigheder og prestige.

De første år efter 1536 var forholdet mellem den danske og den svenske konge godt. For Christian 3. var det vigtigste udenrigspolitiske problem forholdet til den tyske kejser, Karl 5. Kejseren var svoger til den afsatte Christian 2. og repræsenterede på den måde en direkte trussel mod Christian 3.s ret til tronen. Desuden var kejseren katolik og mere eller mindre permanent i strid med de protestantiske tyske fyrster, som Christian 3. hørte til som hertug af Holsten. I adskillige år var der i princippet krig mellem Danmark og kejseren, om end ingen af dem førte den særligt energisk. I 1544

indgik parterne freden i Speyer, og truslen littede endnu mere, da kejseren ved freden i Augsburg 1555 anerkendte de protestantiske fyrsters ret til selv at bestemme religionsforholdene i deres lande.

Året efter, at Frederik 2. i 1559 havde afløst Christian 3., var der også tronskifte i Sverige, hvor Erik 14. afløste Gustav Vasa. De nye konger var mindre indstillede på at holde freden, end deres fædre havde været.

Modsætningerne blev blandt andet forstærket af deres kamp om indflydelse i den østlige del af Østersøområdet. I 1563 udbrød da Den nordiske Syvårskrig. I princippet søgte den danske konge intet mindre end at erobre Sverige, og i 1565 sendte han da også en hær mod Stockholm. Den måtte imidlertid vende om, før den nåede sit mål. Krigen blev mest præget af kampe om grænsefæstninger og lejlighedsvis ødelæggelsestogter ind i fjendeland. Da freden endelig sluttedes i Stettin i 1570, ændrede den ikke meget. Danmark beholdt efter krigen øen Øsel,

mens Sverige satte sig på resten af Estland – i øvrigt i modstrid med fredsaftalen.

Efter freden i Stettin gik Danmark og Sverige hver sin vej. For den danske konge og endnu mere for rigsrådet var læren af syvårskrigen, at der ikke var meget at hente ad den vej. Krig blev nemt en kostbar sump, man sad fast i. Frederik 2., formynderstyret for Christian 4. og rigsrådet i Christian 4.s første selvstændige regeringsår søgte derfor at bevare freden. De søgte at føre en aktiv udenrigspolitik med alliancer, visse militære demonstrationer og diplomati, men krig veg man tilbage for. Sverige derimod kastede sig ud i en ekspansiv politik i Baltikum, hvor den ene krig afløste den anden, men hvor Sverige skridt for skridt blev stærkere.

For den unge Christian 4. blev det snart utåleligt. Han var og følte sig som én af Europas rigeste og mægtigste fyrster og mente at have en naturlig ret til at spille førsteviolin i Norden og Østersøen. Det udfordrede Sverige, og samtidig mente kongen, at Sveriges ekspansive udenrigspolitik i længden gjorde krig uundgåelig. I 1611 lykkedes det endelig kongen at gennemtrumfe krigen mod rigsrådets modstand – ved

at true med at føre den som hertug af Holsten, hvor rigsrådet ikke havde noget at skulle have sagt.

Kalmarkkrigen 1611-13 var en militær succes for kongen, der erobrede de svenske grænsefæstninger Kalmar og Älvsborg (ved Göteborg). Ved freden blev et grænsespørgsmål mellem Norge og Sverige langt mod nord afgjort til norsk fordel, og kongen fik en stor krigsskadeserstatning. Men nogen virkelig forskydning i magtforholdet til dansk fordel betød det ikke. Tværtimod fortsatte Sverige de følgende år sin ekspansion i Baltikum.

Trediveårskrigen

Det blev imidlertid begivenhederne i Tyskland, der kom til at ændre magtforhold og grænser i Norden. I 1618 var Trediveårskrigen brudt ud - i første omgang mest som en borgerkrig inden for de områder, som kejseren styrede direkte, især Bøhmen. Med tiden bredte krigen sig imidlertid til flere dele af Tyskland og blev til en krig mellem kejsermagt og katolikker på den ene side og protestantiske fyrster på den anden side. I 1624-25 fik Christian 4. opfordringer fra mange sider til at gribe ind som leder af det protestantiske parti. Rigsrådet ville have kongen til at være forsigtig, men han overhørte advarslerne og gik i krig og indledte dermed den fase af Trediveårskrigen, der i dansk historie kaldes Kejserkrigen. Det skete formelt som hertug af Holsten, men det var naturligvis et umuligt skel, og da kongens hær led nederlag ved Lutter am Barenberg i 1626, besatte den kejserlige hær da heller ikke kun Holsten, men også Slesvig og Jylland nord for Kongeåen.

Krigen endte i 1629 med Freden i Lübeck. Den tillod kongen at trække sig ud af krigen uden tab af land, da kejseren også ville ud af krigen og havde andre mål end at genere Danmark. Men kongens prestige havde lidt et knæk, og krigen havde været en alvorlig økonomisk belastning for land og indbyggere. Næppe havde Danmark trukket sig ud af krigen, før Sverige gik ind i samme rolle, men med meget mere held, dels fordi den svenske krigsmaskine var mere effektiv, dels fordi Sverige fik langt mere støtte fra især Frankrig.

Sveriges voksende styrke gjorde Christian 4. urolig og førte til politisk tilnærmelse mellem ham og kejseren. Men i 1643 valgte svenskerne at slå først. Den svenske hær under feltmarskal Torstensson gik mod nord, fejede modstanden til side og besatte Holsten, Slesvig og Jylland. Efter ham har denne dansk-svenske afdeling af Trediveårskrigen fået navnet Torstenssonkrigen. Ondt blev værre, fordi svenskerne fik støtte af Nederlandene, så Danmark også mistede

søherredømmet. Ved freden i Brømsebro 1645 måtte Danmark-Norge afstå Gotland, Øsel, Jämtland og Härjedalen samt Halland til Sverige – Halland dog i princippet kun for en periode af 30 år! Dertil fik Sverige toldfrihed i Øresund.

De tabte provinser var marginale for den dansk-norsk-slesvig-holstenske stat. De omfattede næppe mere end et par procent af monarkiets indbyggertal, og betød tilsvarende lidt økonomisk, om end de strategisk var noget vigtigere. Men alligevel er Brømsebrofreden skelsættende. I 1645 flyttede man på de indre nordiske grænser i bebyggede områder, hvor der havde været grænser i århundreder. Det var prøvet før, men havde aldrig fået lang varighed.

Grænseændringerne fra 1645 kom derimod til at vare ved.

Kort over Danmark fra 1629 af den hollandske kartograf Jan Janssonius (1588-1664)

Fra Wikimedia Commons

Karl Gustav-krigene

I 1648 sluttede Trediveårskrigen. Sverige var én af sejrherrene, og som en del af sejrens pris beholdt svenskerne en række områder i Nordtyskland. Sverige stod dermed på begge sider af Danmark, og svenske tropper ville nu ikke bare kunne angribe i Skåne eller til søs, men også sydfra. Det betød, at både hertugdømmerne og Jylland nu var permanent udsatte. Samtidig var Sverige en stormagt med en mægtig hær, som man i virkeligheden kun havde råd til, når der var krig, idet tropperne så kunne forsørges ved udskrivning af hårde krigsskatter i de besatte områder.

Den svenske konge vendte sig mod Polen. I Danmark var der dels et ønske om revanche, dels en fornemmelse af, at krig før eller siden var uundgåelig. I 1657 vurderede den danske konge og hans rådgivere, at Sverige stod så svagt, at tidspunktet var gunstigt, så man erklærede Sverige krig. Det skulle man ikke have gjort. Den svenske konge, Karl 10. Gustav, forlod

hastigt Polen med sin krigsvante hær, drog gennem Nordtyskland, fejede den danske modstand i hertugdømmerne til side og fortsatte op gennem Jylland. Så langt var det en gentagelse af de to forudgående krige. Men vinteren var streng, og bæltefrøerne frøs til. Den svenske konge fortsatte i januar-februar 1658 i hastige marcher over Lillebælt, ned over Fyn og videre over Tåsinge og Langeland, tværs over det tilfrosne Storebælt og ad den vej videre over Lolland og Falster og ind på Sjælland.

I København vurderede man situationen som desperat og bad om fred. Ved Roskildefreden tog svenskerne sig dyrt betalt. Danmark måtte afstå Skåne, Blekinge og Bornholm og de norske provinser Bohuslen og Trondheim Len, og den midlertidige afståelse af Halland blev gjort permanent. Den danske konges medhertug i Slesvig og Holsten, hertug Frederik 3. af Gottorp, havde skiftet side og sluttet sig til svenskerne. Som tak opnåede han at blive erklæret suveræn fyrste

og dermed frigjort fra den danske konges overhøjhed. Roskildefreden var en katastrofe for den dansk-norske stat. For det egentlige Danmark omfattede de afståede landsdele op mod en fjerdedel af befolkningen, landets næststørste by, Malmø, og ét af de rigeste landbrugsområder. Norges tab var tilsvarende.

Endda var den svenske konge ikke tilfreds. Over foråret og sommeren 1658 stod der stadig svenske tropper i Danmark, mens parterne forhandlede om forskellige detaljer. Den svenske konge skruede sine krav i vejret, og selv om den danske regering til sidst bøjede sig, besluttede han sig for at genoptage krigen. I august 1658 landsatte den svenske konge en hær på Sjælland. Hans mål var nu intet mindre end den fuldstændige erobring af Danmark.

Nu kom det Danmark til gode, at en række andre magter trods alt ikke ønskede så mægtigt et Sverige. Kejseren, Polen og Brandenburg sendte en hjælpehær, der fordrev svenskerne fra hertugdømmerne og Jylland, og Nederlandene sendte en flåde med undsætning til København. Den svenske konge besluttede sig så for at prøve at erobre København. Natten mellem den 10. og 11. februar 1659 stormede

svenskerne byen, men forgæves. Om sommeren samme år gik danske og allierede styrker i land på Fyn og besejrede de svenske styrker i slaget ved Nyborg. Bornholmerne befriede sig selv, og styrker fra hovedparten af Norge forjog svenskerne fra Trondheim Len. Men endnu beherskede svenske styrker det meste af Sjælland og landene øst for Øresund.

Ved freden i København i 1660 fik Danmark-Norge de to områder tilbage, der var blevet befriet – Bornholm og Trondheim Len. Norge fik dermed den største og vigtigste af de tabte provinser tilbage, Danmark kun den mindste af sine. Men ellers stod Roskildefreden ved magt. Sverige havde på 15 år taget solide bidder af Norge og Danmark. De grænser, der dermed opstod, gælder endnu.

Militærets udvikling

De mange krige betød, at militærets rolle blev stadig vigtigere. I 1500-tallet rådede Danmark i fredstid over en flåde og et antal fæstninger. Dertil kom, at den adelige rostjeneste ret hurtigt kunne mønstres, og byborgere og bønder kunne udskrives til lokalt forsvar. Men de hære, der blev sendt ind i Sverige, bestod overvejende af lejetropper. I 1500-tallet gennemgik krigsførelsen en ændring i Europa. Fæstningerne blev stærkere, og hærene meget større. Hærenes kerne kom til at bestå af store fodfolksenheder, bevæbnet dels med lange spyd, dels med skydevåben. Disse styrker lejede man, når der var krig. Man henvendte sig til professionelle 'krigsentreprenører', indgik en kontrakt med dem, og lod dem hverve militære styrker, som de mod betaling stillede til rådighed for den danske konge.

Både under Den nordiske Syvårskrig, Kalmarkrigen og Kejserkrigen bestod den danske hær i hovedsagen af sådanne lejetropper. Den vigtigste ulempe ved dem var

imidlertid, at de var dyre, og desuden var de ikke til stede, hvis krigen kom hurtigt. I 1614 tog Christian 4. derfor initiativ til at oprette en hær i fredstid. Der blev opstillet en bondehær på i alt 4.000 mand, som til hverdag skulle være hjemme på gårdene, men skulle kunne mønstres, når det var nødvendigt. Det var principielt et vigtigt skridt, men stadig kun en lille styrke i forhold til, hvad der var opstillet i krigstid.

Rigsrådet var skeptisk over for alt for store hærstyrker i fredstid. De var dyre og de demonstrerede desuden den kendsgerning, at adelen ikke kunne forsvare landet længere, således som det havde været tilfældet i middelalderen. Derfor var der over de følgende år mange stridigheder mellem kongen og rådet om, hvor store styrker man skulle have til rådighed. Derimod var man mere enige om at styrke andre dele af militæret. Flåden blev stærkt udvidet, og der blev bygget nye grænsefæstninger både i øst og syd. Størst

og vigtigst var Kristianstad i Skåne og Glückstadt i Holsten.

Portræt af Christian 4. af Pieter Isaacsz fra ca. 1614 fra Det Nationalhistoriske Museum på Frederikborg Slot.

Christian 4. besluttede i 1614 at oprette en hær i fredstid for at undgå at skulle ty til dyre lejetropper, når krigen brød ud. Det medførte dog stridigheder med Rigsrådet, der så med skepsis på for store hærstyrker i fredstid

Fra Wikimedia Commons

Hæren voksede efterhånden. Antallet af udskrevne bondesoldater blev omtrent fordoblet i 1624 og igen stærkt øget i årene 1638-43. Men ved siden af det begyndte man i stigende grad at holde professionelle styrker også i fredstid. Gennem det meste af 1630'erne drejede det sig om ret beskedne styrker, men fra 1638 kom der gang i en markant oprustning. I 1642 omfattede de samlede militære styrker i Danmark, Norge og hertugdømmerne omkring 35.000 mand,

hvoraf en stor del dog kun var dårligt uddannede bondesoldater.

Efter 1648 valgte man at reducere de professionelle styrker og satse mere på en hær af bondesoldater. Den hær blev dog revet op under krigen 1657-58. Under Anden Karl Gustavkrig 1658-60 blev hæren genopbygget - nu overvejende som en professionel hær.

Stigende skatter

Den almindelige befolkning kom til at mærke den øgede militarisering på flere måder. Nogle bondekarle blev udskrevet til at være soldater og kom selv i trøjen og somme tider i krig. De fleste kom dog først og fremmest til at betale til det.

1500-tallets stat var en såkaldt domænestat. Det betød, at kongen og statsmagten i princippet skulle leve af nogle særlige indtægtskilder, der blev betegnet som kronens egne, som dens 'domæne'. Den ene del af det var afkastet af krongodset eller rettere det overskud, lenene gav, når lensmændene havde fået deres andel. Den anden hoveddel af domæneindtægterne var toldindtægter. Særligt vigtig var Øresundstolden, som blev betalt af alle skibe, der passerede Helsingør. Øresundstolden gik i kongens egen kasse uden om Rentekammeret og rigsrådets indflydelse.

Derimod kunne der kun opkræves skat af fæstebønderne, når rigsrådet gav bevilling til det. Den

vigtigste grund til at opkræve skat var krig. Man opkrævede skat, når der var krig, og man gjorde det ofte nogle år efter for at afbetale den gæld, der var opstået under krigen. Men når krigen var forbi, og når krigsgælden var betalt, kunne kongen klare sig for domæneindtægterne. I de sidste årtier af 1500-tallet og de første årtier af 1600-tallet betød en langvarig fredsperiode, at der næsten ikke blev opkrævet skat af bønderne.

Men efter 1625 blev det anderledes. Efter Kejserkrigen var de faste militærudgifter så høje, at de kun kunne dækkes ved at opkræve skat hvert år. Hvor en gennemsnitlig fæstebonde havde betalt skat svarende til $\frac{1}{2}$ rigsdaler om året mellem 1580 og 1610, kom skattetrykket i årene 1620-50 typisk til at ligge på 2-3 rigsdaler om året pr. gård. Det var en mærkbar forøgelse, men dog stadig markant mindre end landgilden til godsejeren – og markant mindre end det skattetryk, der kom under enevælden efter 1660.

Indre politisk strid

Både selve udenrigspolitikken og oprustningen gav anledning til indre politiske stridigheder. Før 1625 havde Christian 4. gennemgående ønsket en mere aggressiv udenrigspolitik end rigsrådet. Uenighederne havde flere årsager. Der var tale om forskellige vurderinger af den udenrigspolitiske situation, men der var også andre grunde. Generelt tenderede krig og oprustning mod at styrke kongen, mens rigsrådsstyret var bedst egnet til fredssituationer. Før 1625 havde Christian 4. imidlertid kunnet skaffe sig et vist politisk råderum i kraft af, at han selv havde pengene. Han kunne således i 1625 gennemføre store oprustninger og reelt indlede en krig uden om rigsrådet, fordi han havde adgang til penge andre steder fra.

Efter Kejserkrigen var situationen en anden. Kongens kasse var tom, og han kunne kun finansiere de nye hære ved opkrævning af skatter. Det krævede efter håndfæstningen rigsrådets samtykke og gav rigsrådet

et effektivt politisk pressionsmiddel. Kongen mente, at rigsråderne var for konservative og bevilgede for lidt skat. Det var medvirkende til, at han i 1634 indkaldte et stændermøde, hvor ikke bare rigsrådet, men alle adelsmænd blev indbudt sammen med repræsentanter for købstæderne og gejstligheden. Det blev det første af flere stændermøder.

For Christian 4. var stændermøderne en skuffelse. Byborgerne og de 'menige' adelsmænd uden for rigsrådet var endnu mere skeptiske over for at bevilge skatter til oprustningen, end rigsrådet var. Der var dog en interessant splittelse. Borgerne kritiserede nemlig samtidig stærkt adelens privilegier og lagde op til store reformer, der ville fjerne meget af adelens magt.

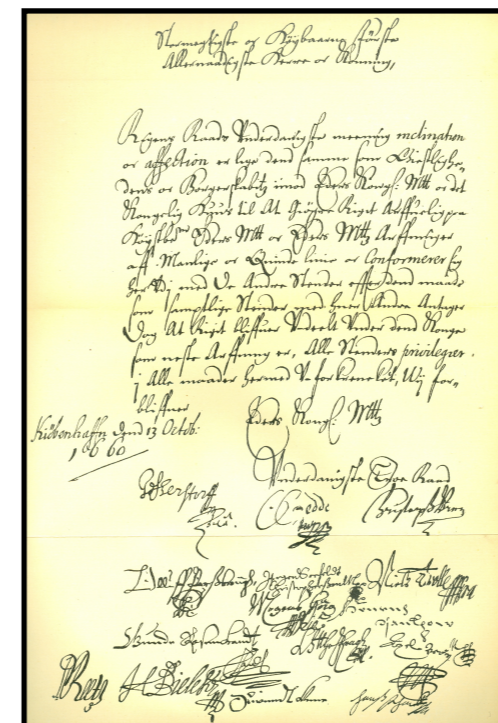
I første omgang var det i stedet den 'menige' adel, der fik ét af sine hovedkrav igennem. Det blev nemlig besluttet, at de skatter, der blev betalt til hæren, ikke

bare skulle gå i kongens kasse, men forvaltes af særlige landkommissærer, som adelen selv valgte.

Da Christian 4. døde i 1648, lagde den 'menige' adel op til, at en væsentlig del af den politiske magt skulle overgå fra rigsrådet til stændermøderne. Det var ganske naturligt. Det danske rigsrådsstyre var ret enestående. Andre steder i Europa var det netop stænderforsamlinger, som kongerne skulle forhandle med. Sverige havde begge dele, men her var rigsdagen – altså en repræsentation for alle stænder – styrket under Vasakongerne i forhold til rigsrådet. Den menige danske adel ønskede noget lignende.

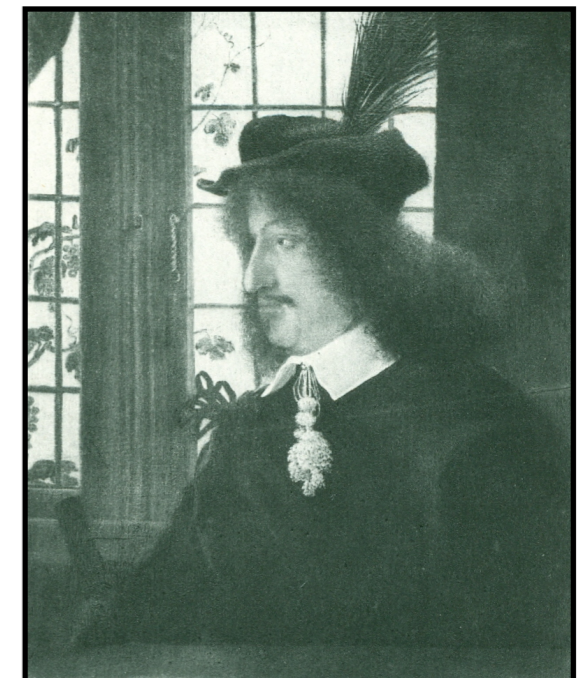
Det kom der ikke noget ud af. Resultatet blev i stedet, at Frederik 3.s håndfæstning styrkede rigsrådets magt på flere punkter. Dels skulle rådet fremover have et fast antal medlemmer, og kongen kunne ikke længere blot selv udpege nye råder, men skulle vælge mellem nogle kandidater udpeget af adelen. Dels styrkedes rigsrådets indflydelse på en række politiske områder, især i forbindelse med udenrigspolitikken. Stændermødernes interesser blev ikke tilgodeset.

Umiddelbart markerede 1648 højdepunktet af rigsrådets magt. Rådet havde valgt at acceptere den mere omfattende moderne stat med en stående hær og de skatter, den kostede, men ville samtidig øge sin kontrol med staten. Det skulle dog kun blive en stakket frist. Tolv år senere blev rigsrådet afskaffet og enevælden indført.

Rigsrådets brev 13. oktober 1660 om overdragelse af riget til Frederik 3.

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

Frederik 3., der regerede fra 1648-1670

Fra Danmarks Riges Historie (1896-1907)

Quiz

Her kan du teste din viden om perioden fra 1536 til 1660. Der er 10 spørgsmål i quizzen, og alle svarene kan findes i denne bog. Vælg "Tjek svar" efter hvert spørgsmål, og se til sidst, hvor mange rigtige svar du har fået i alt.

God fornøjelse!

Question 1 of 10

Med Reformationen i 1536 blev standssamfundet ikke afskaffet, og i princippet arbejdede man derfor stadig med fire stænder. Især én af disse stænder mistede efter Reformationen dog betydelig politisk indflydelse i forhold til tidligere – hvilken?

- A. Borgerne
- B. Adelen
- C. Gejstligheden
- D. Bønderne

Check Answer

Læs mere på danmarkshistorien.dk

Artikler

[Christian 3. 1503-1559](#)

[Christian 4. 1577-1648](#)

[Frederik 3. 1609-1670](#)

[Konglomeratstaten](#)

[Kroning, salving og kongeudråbelse](#)

[Snaphaner](#)

[Trankebar](#)

[Svend Poulsen Gønge \(Gøngenhøvdingen\)](#)

[Tycho Brahe 1546-1601](#)

Kilder

[Recessen om reformationen af 30. oktober 1536](#)

[Tycho Brahes indledning til "De Nova Stella" 1573](#)

[Om Ove Gieddes ekspedition til Ceylon og Trankebar 1618-1622](#)

[Forordning om tugt- og børnehuset i København 1621](#)

[Christian 4.s pestforordning 1625](#)

[Frederik 3.s håndfæstning 1648](#)

[Begravelsesforordning under pesten 17. august 1652 og 27. maj 1654](#)

[Roskildefreden 1658](#)

[Freden i København 1660](#)

[Uddrag af Carit Etlars "Gøngenhøvdingen" \(1853\)](#)

Temaer

[Danmarkskort 1523-2012](#)

[Kongemagten – fra Jellingesten til enevælde](#)

Periodekapitlet

Læs denne e-bogs tekst på danmarkshistorien.dk:

[Adelsvælden, 1536-1660](#)